

EGYETEMI ÉS FŐISKOLAI ÖNKÉNTES MUNKASZOLGÁLAT MAGYARORSZÁGON (1935-1944), KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A KÖTELEZŐ MUNKASZOLGÁLATTAL VALÓ ÖSSZEFÜGGÉSEKRE

Szécsényi András

Voluntary Labor Service at the Universities in Hungary (1935-1944), with the connections with Compulsory Labor Service end in view

This study on the one hand tries to summarize the history, organization and work of the Voluntary Labor Service System in Hungary. This institute was established by Turul Szövetség (the biggest right-wing youth association of the Horthy-era) as the Hungarian model of German Compulsory Labor Service (Reichsarbeitsdienst). The working-camps of Turul-Labor Service soon became succesful, so the Hungarian Government decided to socialize this institution.

The other half of the study points out the connections between the two forms of the Labor Service System existed paralel in Hungary after 1939. I demonstrate that Hungary actually had two divergent systems of labor service sin the war years, and I analizy the ways in which the infamous labor service ofthe post-1939 years xould be seen aas a continuation of iits less familiar predecessor. I thus make a contribution to the historicization and broader contextualization of a key hungarian institution of persecution during Worls War II.

Keywords: Jewish, Labor Service, Gyula Gömbös, Miklós Kozma, racial restrictions, Béla Imrédy, László Tarnói Kostyál, József Végváry, Turul Association

1. Az önkéntes munkaszolgálat kialakulása, szervezete, munkarendje¹

A történeti művekben bevett állítás szerint a Horthy-korban, az 1939-es honvédelmi törvénnyel létrehozott munkaszolgálat egyedülálló és lényegében előzmények nélküli intézmény, amely a második világháborúban tömegesen a zsidók (vagy a hatályos törvények szerint annak minősülő keresztény lakosok) ellen, kisebb részben nemzetiségek és nem kívánatos, rendszerellenesnek minősített elemek (politikai elítéltek, egyes kisegyházak tagjai) ellen irányult.

Valójában azonban már 1935-től létezett munkaszolgálat Magyarországon, hasonló szervezetben, igaz, önkéntes formában és teljesen más ideológiai célok mentén.

¹ Ez a fejezet az alábbi monográfiám megállapításain alapszik: Szécsényi, 2016. 32–194. o., 214–329. o.

Ezt a munkaszolgálatot – melyet az első években neveztek munkatáborozásnak, munkatáboroknak is – az ellenforradalmi időszak legnagyobb, fajvédő alapokon álló ifjúsági tömegszervezete, a Turul Szövetség honosította meg Magyarországon. Nem jelentett mást, mint olyan közmunkáknak többnyire önkéntesen jelentkező egyetemistákkal és főiskolásokkal való elvégzését, amelyek egy-egy település vagy vármegye számára hasznosak. Jellemzően a nyári hónapokban útépítésről- és javításról, vasúti töltés alapozásról, vízelvezető csatornák építéséről, falusi játszóterek létrehozásáról és gátjavításról volt szó.

Mindez természetesen nem gyökértelen hazai útkeresésről következménye volt. Egyetemi, vagy ifjúsági munkaszolgálat ugyanis az első világháború vége óta létezett Európában önkéntesen vagy államilag kötelező jelleggel, 1940-ig több, mint tucatnyi országban honosították meg meglehetősen heterogén célok szolgálatába állítva. A magyar munkaszolgálat szorgalmazói számára főként a bolgár és a németországi táborok jelentettek mintát, utóbbi államban 1920-tól önkéntes, 1935-től pedig (a náci eszmei célok, a „völkisch” ideológiai szolgálatában) 6 hónap időtartamra 18 és 24 év között fiúk és lányok számára kötelező formában (Reichsarbeitsdienst). Ezekben a táborokban a gazdasági haszon mellett a nemzetiszocialista eszmény elérésén túl a középosztálybeli és a parasztrétegek egymásra találása szerepelt elsődleges célkitűzésként.

A hazai munkaszolgálat másik eredője az 1930-as évekbeli társadalmi-ifjúsági erjedésben, közelebbről a Turulon belüli polarizáltságban és ideológiai változásokban keresendő. Ekkoriban, a belső generációs változásokkal egybekötve került a népiek, falukutatók hatására fókuszba a parasztságnak, mint a magyar nemzet („faj”) megtartó erejének megismerése és védelmének szükségessége, a falusi lakosság gondozásának igénye. Nem utolsósorban pedig fajvédő indíttatásból vallották, hogy a katonás táborokban a középosztálybeli értelmiség közelebb kerülhet két eszményéhez: „a néphez” és az ősi katonai eszményekhez.

A Turul Szövetség ilyen megokolásokból, több éves előkészítés és a Gömbös-kabinet (a miniszterelnök mellett elsősorban Kozma Miklós belügyminiszter) támogatásával 1935 nyarán önkéntes jelentkezés alapján külön férfitábort állított fel, melyben a Maros menti, románok által megrongált magyar-kanadai gátak javítását végezték. E kezdeményezés oly sikeresnek bizonyult, hogy Végváry József fővezér (1935 és 1939 között kormánypárti országgyűlési képviselő) a folytatás mellett döntött, megszerezve a kellő anyagi támogatást is. A következő évben az országban szétszórva más falvak mellett végeztek a bajtársak útépítést és javítást, csatornázást, repülőtér-alapozást stb. Emellett lányok számára - szintén önkéntes jelleggel – szintén megnyitották a kapukat. Esetükben azonban nem tábori, hanem

parasztcsaládoknál ház körüli kisegítő munkálatok ellátása (konyhakert és udvar rendben tartása, besegítés az aratásban, gyermekgondozás, élelmezési és gyógyászati „jó tanácsokkal” történő ellátás) voltak napirenden.

A Turul Szövetség munkaszolgálatát szervezetileg az első két évben a tömegszervezet – már 1931-ben felállt – Munkatábor Bizottsága irányította a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium fennhatósága alatt. Névleges elnöke Végváry, tényleges vezetője és motorja viszont az ultrafajvédő tarnói Kostyál László volt. Az 1935-1936-os évek négy férfi- és egy női munkatáborát a kormányzat oly sikeresnek ítélte, hogy államosításukról döntött: az 1937 tavaszán megalakuló Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Önkéntes Nemzeti Munkatábor (1938-tól Munkaszolgálat), röviden EÖM átvette feladatkörét, jelentősen kibővítve azt és a VKM mellett a honvédelmi tárca irányítása alá került. 1939-ig mintegy 60 munkaszolgálatos tábor, a háború idején további 80 tábor alakult meg és működött nyaranta 1-2 ónapig az EÖM égisze alatt. Az EÖM szisztémája a tartalmi-ideológiai célok meghagyása mellett jóval militárisabb jegyeket mutatott. Vezetője Szinay Béla nyugalmazott altábornagy, a női táborok parancsnoka Istvánffy Klára lett. Működtetésébe, a táborvezetők kiválasztásában azonban a Turul Szövetség, annak 1943-as kettészakadásáig továbbra is komolytényező maradt. Valódi módosulás a háború második szakaszában következett be, amikor a férfi önkéntes munkaszolgálatos ifjakat felvidéki és székelyföldi erődítő munkára, harckocsi-árkok ásására vagy egyéb honvédelmi kisegítő munkára fogták be, s parasztvédelem, a középosztálynak a vidéki lakosokkal való „eggyé olvadásának” magasztos célja végképp elsikkadt.

Az egyetemi önkéntes munkaszolgálatosok fajvédő és népies szimbólumrendszere, jelmondataik („Munkaszolgálat, országépítés!” illetve „Mindenható Isten! Adj munkát, kenyeret minden dolgozó magyarnak!”), köszönésük („Áldásos munkát”) 1935 és 1944 között kontinuus maradt. Ez a megállapítás igaz a „logónak” tekinthető nemzeti trikolor felett karmai között ástó tartó turulmadárra is.

A teljesség kedvéért érdemes megjegyezni, hogy a sárospataki Református Főiskola és a műegyetemi Hungária Magyar Technikusok Egyesülete 1935-1936-ban (Sárospatakon), illetve 1937-ben (Szigligeten) szintén megpróbálkozott egy-egy, hasonló jellegű munkatábor felállításával, de a Keresztény Ifjúsági Egylet is kísérletezett hasonlóval utagyerekek számára. Ezek a próbálkozások azonban kérészéletűnek bizonyultak.

Zsidók természetesen nem lehettek önkéntes munkaszolgálatosok, mert a szabályozó rendeletek értelmében tagjai kezdetben a Turul, 1937-től a főleg jobboldali-radikális

diákszervezetek tagjait tömörítő Magyar Nemzeti Diákszövetség tagjai lehettek, így az egyetemi-bajtársi, népi és fajvédő eszmeiség mindvégig domináns maradt.

A férfitáborokban kötött, katonás munkarend és fegyelem uralkodott. A vasárnap kivételével minden nap 5 vagy 6 órakor keltek, zászlófelvonás és reggeli közös ima után azonnal munkába indultak a diákok. (Némely esetben a munkákba – napszámbérért cserébe – helyi munkanélkülieket, kubikusokat is bevontak). Az ebéd és az azt követő kötelező pihenőidő kivételével napközben 6-8 órát dolgoztak, de rendszeres volt a jobbra a korszellemnek megfelelő szellemi kiképzés és a katonai felkészülést segítő sportfoglalkozás is. Tagadhatatlan, hogy az első években a főparancsnokság súlyt helyezett a szabadidő hasznos eltöltésére is, amelyet a diákok esetenként néprajzi, szociográfiai gyűjtésekkel töltöttek el. A keresztény – nemzeti kötődés jegyében lényeges elemét alkotta a vasárnapi munkaszünet és a hozzá kapcsolódó vallásos programok. A munkanapot este 10 órakor takarodó zárta. A háború idejétől a hierarchia tovább nőtt, az érdeklődés – részben a háborús szerepvállalás, részben a kötelező honvédelmi szolgálat miatt – drasztikusan megcsappant. A férfiakétól alapvetően különböző női munkaszolgálatos táborok viszont éppen emiatt 1941 után értékelődtek fel. Esetükben a korszak egészében homogén munkabeosztás és tábori élet volt jellemző. Míg a férfiak 1935-től fogva katonai munkatáborokban nyertek elhelyezést, a nők – jellegzetes piros-fehér pöttyös „egyenruhában” – házi, házkörüli, könnyebb mezei munkákban segítettek egy-egy parasztszaládnál. Feladatuk így egyedül, ritkán kettes vagy kisebb csoportokban, egy-egy családnál való főzés, mosás, kapálás, gyomlálás a ház körül és a kertben, az állatok etetése, néha aratás, valamint középületek (temető, templomkert) takarítása volt. A falusi közterületeken, iskolaépületekben elhelyezett táborban csak azok maradtak, akik aznapra a konyhára voltak beosztva, illetve az itt kialakított napköziben a falusiak gyerekeit, csecsemőit napközi otthonban gondozták, este a falusiakkal közös szórakozást kerestek.

A férfi és női táborok egyaránt május végétől szeptemberig tartottak, 1942-től pedig az őszi hónapokra is kiterjesztették azt. A legtöbb évben településenként több, egymást váltó turnus működött és többféle, átlagosan egy fő ötféle munkafolyamatban vett részt munkatáborozásonként. Egyszerre többnyire több tábor működött az országban, melyeket az EÖM főparancsnokságának utasítására anakronisztikus módon egy-egy ősmagyarnak, vagy dicsőnek tartott névvel illettek (pl. Kund, Vajk, ill. Sarolt, Dobó Katika), a táborok sorszámot kaptak. A turáni eszme a szimbolikában is megjelent: minden tag számozott jelvényén, hivatalos iratokon, kiadványokban, a végzetek díszoklevelein fémásókba vágott turulmadár pajzson szerepelt.

2. Összefüggések és átfedések a kötelező (zsidó) munkaszolgálatlaltal

A hazai (és részben külföldi) történetírás, a holokauszt-kutatók az elmúlt évtizedek során néhány jelentős forráskiadványt, monográfiát és számos tanulmányt szenteltek a második világháború alatti zsidó munkaszolgálat témakörének, valamint számtalan munkaszolgálatos visszaemlékezés látott napvilágot. Ezek kivétel nélkül azonban csak a kötelező katonai munkaszolgálatlaltal foglalkoznak, és nem szerepelnek bennük az egyetemi önkéntes munkaszolgálatlaltal való összefüggések.

Az EÖM sikerén felbuzdulva az egyetemi bajtársi egyesületek régi igényét megáévátéve az 1938 májusában miniszterelnökké kinevezett angolbarát, ám csakhamar a német orientációt kereső Imrédy Béla miniszterelnök hamar meglátta a RAD-ban lévő lehetőségeket. Források hiányában nem ismert, hogy ez ekkoriban ismert angolbarát hírében álló Imrédy mért fordult e világszerte működő, de Magyarországon leginkább náci vonatkozásairól ismert intézmény felé. Tarnói Kostyál László már 1937 tavaszán memorandumban kérte Darányi miniszterelnököt, hogy az EÖM-öt minél előbb teljesítse ki és német mintára tegye kötelezővé. A magyar kormányfő ezt nem vállalta fel, de az Imrédy Bélához is eljutott dokumentum lehetett az első, amely a későbbi miniszterelnök, akkoriban még angolbarát bankvezető figyelmét a kérdés felé irányította.²

A Darányi-kormány utolsó heteiben, a kormányfői poszt várományosaként Imrédy Béla, elképzeléseit mintegy bevezetendő, 1938. május 2-ai képviselőházi beszédében elsőként hozta szóba a munkaszolgálat kötelező formában való működtetésének szükségességét, amely azonnal ezen intézményre irányította a figyelmet. Imrédy bemutatkozó kormányfői beszédében szavait továbbfűzte: a munkaszolgálat kötelezővé tételét a Turul és az EÖM eszmeiségéből merített társadalmi összefogás szükségességéből vezette le, egyúttal megerősítette és megalólegezte mindazt, amiért néhány évvel korábban Kozma Miklós belügyminiszter határozott, ám sikertelen lépéseket tett. „A népi egység gondolatban és lélekben való összeforrást jelent. Ezt az összeforrást olyan intézményekkel is elő kell mozdítanunk, amelyek a nemzeti társadalom egyes rétegeit egymás szeretésére fogják vezetni. Éppen ezért programunknak egyik lényeges, igen gondos előkészítést igénylő pontja a kötelező munkaszolgálat bevezetése...[zaj, helyeslések és ellenkezések]... olyképpen, hogy a kötelező munkaszolgálat keretén belül az intelligencia ifjúsága megismerje a munkás és földműves ifjúság lelkiségét, [zaj, helyeslések és ellenkezések] hogy megtörténhessék az a

² Tharnói, 1939, 32–33. o.

kézfogás, amely – hiszem és vallom – egymás megbecsülésére, ezen keresztül különös lelki gazdagodásra fog vezetni. [...] Gondos előkészítést igényel ez a munka – mint említettem – nemcsak pénzügyi és anyagi hatásainál fogva, hanem azért is, mert a végrehajtásnak olyképpen kell történnie, hogy a nemzetnevelés szempontjai érvényesüljenek, hogy nem az értékek elszürkítése és a színvonal alászállása legyen a következmény, hanem a magasabb színvonal diadalra jutása ott is, ahol a színvonal egyéni kiküzdésének anyagi előfeltételei nem voltak meg.” – deklarálta Imrédy.³

Szónoklataiból ekkor még nem derült ki, hogy vajon az EÖM obligációjáról, vagy ezzel párhuzamos intézmény felállításáról, más társadalmi csoportra való kötelező kiterjesztéséről van szó. A kormányfő 1938. május 19-én az MTI vezetői értekezletén, az eucharisztikus világkongresszusra való készülődés jegyében is szóba ejtették a kérdést. Ennek apropója az lehetett, hogy Darányival ellentétben Imrédy Béla programjába vette a (német mintájú) munkaszolgálat hazai kötelezővé tételét. Kozma Miklós ekkoriban a következőket vetette papírra naplójában: „Imrédy Béla programját mindenki olvasta. [...] Ha valaki ezt a programot elolvassa, láthatja, hogy ennyire jobboldali programmal Magyarországon még egyetlen kormány sem mert jönni. Ki mert volna gondolni Magyarországon akár fél évvel ezelőtt is a nemzeti munkaszolgálat megvalósítására? Nekem az egyik régi és kedves ideám. Alkalmas arra, hogy egy sereg magyar bűnt és hibát kiküszöböljön. De más vonatkozásai is vannak és az emberek meg sem értik, hogy a jobboldali politika szempontjából micsoda erőt jelent. Imrédyről, aki tisztviselő volt, pénzügyes, a gazdasági élet egyik vezetője, aki egy egész életet konkrétumok keresztülvitelével töltött el, és aki el tudta érni, hogy a Magyar Nemzeti Bank olyan kitűnően meg van alapozva, fel lehet tételezni, hogy nemcsak vezércikket ír, hanem amit mondott, azt meg is csinálja. Nekünk most fokozottabb energiával és odaadással kell szolgálnunk az ő programját, amely a jobboldali nemzeti realitások programja és amelyen keresztül az országot szolgáljuk.”⁴ Imrédy 1938. május második felében terveiről tájékoztatta a honvédelmi minisztert, aki az EÖM főparancsnokától, vitéz Szinay Bélától azonnali állásfoglalást és az esetleges bevezetéshez szükséges terv kidolgozását kérte.

Szinay 1938. június 1-én tájékoztatta a honvédelmi minisztert a következőkről: „A magyar munkaszolgálatnak a közeljövőben várható kötelezővé tétele kívánatossá teszi, hogy a fenti főparancsnokság a németországi és bulgáriai kötelező munkaszolgálati kötelezettség szervezetéről (létszám, munkatáborok száma, kikre terjed ki a munkaszolgálati kötelezettség

³ Képviselőházi Napló, 1938, 604–605. o. (1938. május 2.)

⁴ MNL MOL K 429, Kozma Miklós iratai, Mikrofilm-dobozszám: 3933., 132. o.

és milyen időtartamra, kik a vezetők, illetve állandó parancsnokok s kik töltenek be ideiglenesen vezetői illetve parancsnoki helyeket; a munkaszolgálatosok élelmezési kiszabta [sic!] és zsoldkimérete, ruházata és felszerelése; évi összköltségkihatás és évi teljesített összmunkaérték; a munkaszolgálatosok milyen kedvezményekben részesülnek az elhelyezkedésnél, illetve a közterhek viselése terén) tájékozódást szerezzen. Kérem az alulírott főparancsnokságnak a Németországban és Bulgáriában működő külképviselteinek útján a fent megjelölt szervezési adatokhoz való mielőbbi juttatását. Egyben jelentem, hogy a főparancsnokság súlyt helyez arra, hogy a volt németosztrák területek⁵ munkaszolgálati vonatkozásban most folyó átszervezésének adatairól tudomást szerezhessen.”⁶ Ezt követően a miniszterelnökség tovább informálódott. Augusztus 1-jén ankétot hívtak össze, ahol Kulcsár István miniszteri tanácsos, mint az értelmiségi ügyek kormánybiztosa a munkaszolgálat addigi eredményeit és a jövő terveit ismertette. Beszámolója szerint „a munkatáborok rendkívül alkalmasak arra, hogy az ifjúság nevelése mindenféle szélsőséges agitációtól elvonva, a helyes mederben folyjék és az indulatok kiélése helyett a nemzeti munkára valós nevelésen dolgozódjanak fel a fiatalos energiák.” Kinyilvánította a táborok fokozatos kötelezővé tételét. A fokozatosság jegyében a tervek szerint a főiskolások és egyetemisták számára lesz kezdetben kötelező és csak később „az egyéb kategóriákra is”.⁷

Szinay kérelmének megfelelően a honvédelmi tárca elnöki osztálya utasította a szófiai katonai attasét, hogy a bolgár munkaszolgálatról (trudovákok) szerezzen adatokat és készítsen jelentést a HM elnöksége számára: ez 1938. augusztus 9-én megtörtént. Ugyancsak utasították a berlini katonai attasét hasonló jelentés megtételére. Ennek továbbítása 1938. augusztus 30-én kelt. A német jelenés nem volt más, mint az „Arbeitsdienst” c. német könyv a témáról.⁸ Vitéz Fábry Dániel tábornokot pedig megbízták, hogy dolgozzon ki a munkaszolgálat kötelező átalakításáról törvényjavaslatot. Fábry szerint a munkára kötelezettek természetesen más társadalmi csoportból rekrutálódnak, de a cél, a társadalmi felelősségvállalás azonos lesz az EÖM-mel, jelesül, hogy „úgy a fizikai, mint a szellemi munkával foglalkozó munkaszolgálatosok teljesen összekeveredjenek, a fizikai munkás ismerje meg és becsülje meg a szellemi munkát, a szellemiekkel foglalkozók pedig becsüljék meg a fizikai munkát.”⁹ A gyakorlati terveket Sinay Béla Kulcsár István miniszteri tanácsossal, az értelmiségi

⁵ Ausztria Németország általi bekebelezésére (Anschluß, 1938 március) utal.

⁶ HIL A Magyar Egyetemi és Főiskolai Munkaszolgálat Főparancsnoksága. HM 1938 eln. B. oszt. BÉV. 23269. 1–2. o.

⁷ Fokozatosan valósítják meg a kötelező munkaszolgálatot. *Dunántúli Hírlap*, 1938. augusztus 7., 5. o.

⁸ HIL A Magyar Egyetemi és Főiskolai Munkaszolgálat Főparancsnoksága. HM 1938 eln. B. oszt. BÉV. 23269., 3–10.

⁹ [sz. n.]: Szombaton bevonult ötezer munkaszolgálatos. *Felsőmagyarországi Reggeli Hírlap*, 1939. július 14., 7. o.

munkanélküliek kormánybiztosával együtt készítette el. Ezekből nyilvánvaló lett, hogy az EÖM gyakorlati munkavégzését ültetik majd át. Továbbá ugyancsak hasonlóan az EÖM-höz, fontos szempontként kezelték, hogy a munkálatok ne legyenek befolyással a munkanélküliek lehetőségeire, ennek megfelelően pedig az útépítés, lecsapolás fog továbbra is dominálni: „Természetesen kellő gondoskodás történik a munkatáborok szociális célkitűzéseinek százszázalékos érvényesüléséről is. A közérdekű munkák elvégzése mellett a munkatáborok tagjai, a különféle tanfolyamokat elvégzett oktató parancsnokok és oktatók vezetésével esténként különféle előadásokon vesznek részt, amelyeken nemzeti célú problémákat, a munkatáborok közösségét ismertetik.”¹⁰ Szinay augusztus 7-én arról tájékoztatta a sajtót, hogy a kormány programja ez ügyben „már teljesen kidolgozott”. Napokon belül bemutatják. „Az új munkatáborrendszer a már meglévők struktúrájára épül.”¹¹

A következőkben nem célunk a kötelező honvédelmi munkaszolgálat megalakulásához vezető útról értekezni, csupán az egyetemi önkéntes munkaszolgálatához való viszony kapcsán ismertetjük annak történetét. Az 1939: II. tc., a honvédelmi törvény megteremtette a honvédségen belüli közérdekű kisegítő¹² munkaszolgálat jogi alapját. A jogszabály 230. §-a (1–6) részletesen szólt a kötelező közérdekű munkaszolgálat intézményének felállításáról. A jogszabály értelmében a katonai szolgálatra alkalmatlan 21 és 24 közötti férfiak, illetve a rendezetlen állampolgárságú személyek (1–2. bekezdés) részére kötelező munkaszolgálatot kell szervezni.¹³ Ha megvizsgáljuk a sorok között meghúzódó tényleges mondanivalót, akkor nem állíthatjuk azt, – amint az másutt olvasható –, hogy semmi köze sincs az EÖM-höz. Épp ellenkezőleg: igaz ugyan, hogy katonai jellegű és kötelező, de mégis munkatáborokban eltöltendő munkaszolgálatról írt a törvény, ráadásul éppen a 21 és 24 életév közötti (egyetemista és főiskolás korú) korosztályt célozta. Ha ehhez hozzávesszük, hogy a Turul munkaszolgálatának, valamint az EÖM-nek is határozottan katonai jellegük volt, még eklatánsabb a közöttük lévő összefüggés. Ítéletünkben legnagyobb súllyal azonban a törvény 5. bekezdésében foglaltak esnek: „Közérdekű munkaszolgálatra törvényes képviselőjének beleegyezésével önkéntes jelentkezés alapján minden olyan tizenhatodik életévét betöltött hajadon is felvehető, aki a középiskola negyedik osztályát

¹⁰ [sz. n.]: Nagyarányú közmunkák valósulnak meg a munkatáborrendszer révén. *Zalai Hírlap*, 1938. augusztus 6., 1. o.

¹¹ [sz. n.]: Nagyarányú közmunkákat valósít meg a kormány a munkatábor-rendszer révén. *Zalai Közlöny*, 1938. augusztus 7., 2. o. A párhuzamos intézmények közti összefüggésekre és a nemzetközi előzményekre utal az EÖM 1939 tavaszán kiadott népszerűsítő füzet is: Tájékoztató, 1939.

¹² Az intézményt a továbbiakban kötelező munkaszolgálatnak, vagy kisegítő munkaszolgálatnak nevezzük.

¹³ A parlamenti bizottság eredetileg – ezúttal is német ösztönzés nyomán – a nőket is kötelező munkaszolgálatra igénybe vette volna, de ettől végül eltekintettek. MNL OL K2 Képviselőház és Nemzetgyűlés általános és elnöki iratai. 563. csomó, 123. A honvédelemről.

sikerrel elvégezte vagy azzal tanulmányi szempontból egyenlő értékű iskolai végzettséggel rendelkezik. Az (1)–(4) bekezdés rendelkezései a jelen bekezdésből folyó eltérésekkel erre az esetre is irányadók.” Utóbbi mondat nem jelent mást, mint az alsó korhatárát kibővített egyetemi munkaszolgálat – meglehetősen nem kötelező – becsempészését a honvédelmi törvénybe. Az érvelést alátámasztja az is, hogy a HM előterjesztésére, a kormányzó által, Bartha Károly honvédelmi minisztersége alatt kinevezett Közérdekű Munkaszolgálat Országos Felügyelője (KMOF),¹⁴ e poszton első vitéz Fábry Dániel tábornok¹⁵ (a Turul-munkaszolgálat egykori propagálóját a HM-ben,¹⁶ s aki már az EÖM-ben 1937–1938-ban szerepet vállalt!) rendelkezése szerint azoknak az ifjaknak, akik 1939. május 17. előtt részt vettek egyetemi önkéntes munkatáborban, munkatábori idejüket beszámítják az esetleges közérdekű munkaszolgálatba, aki ezt követően vesz részt, azét viszont már nem.¹⁷

Fábry Dániel egyébként már az 1937. évi közigazgatási továbbképző tanfolyamon is az EÖM és egy elképzelt jövőbeli kötelező munkaszolgálat szoros ok-okozati viszonyáról értekezett: kiemelte, hogy utóbbinak valamiképpen a német RAD és a bolgár munkaszolgálat szervezetéhez és tartalmához kell igazodni. Ecsetelte az európai önkéntes és kötelező rendszerek szerinte pozitív szerepét a gazdaság- és szociálpolitikában, honvédelmi előképzésben. Fábry nem felejtette el hangsúlyozni, hogy a Turul Szövetség mellett az Újszászy és Szabó Zoltán vezette sárospataki falukutatók indították el az első munkatáborokat, amelyek alapján megszerveződött az EÖM rendszere. A katonatiszt ezen túlmenően, 1937-ben a jövőbeli kötelező munkaszolgálat munkatervét, feladatait is az EÖM-ről kopírozta.¹⁸ Fábry gondolatait vitte tovább és bővítette ki az 1939. évi közigazgatási továbbképző tanfolyamon vitéz Szinay Béla, akinek gondolatai, tervei – okkal feltételezhető –

¹⁴ A Honvédelmi Minisztériumban egyébként 1939 elejétől létesült Munkaszolgálati és Munkaügyi Csoport, amely a katonai irányítás alatt álló közérdekű munkaszolgálat és egyéb munkasalakulatok ügyeit intézte és irányította. Ennek vezetője a KMOF volt. A csoport osztályokból állt (a HM 41–48. osztályai). Ezek egyike, a 41. osztály feladata volt, hogy megszervezze és ellássa a „katonai (közérdekű, kiegészítő, különleges) munkasalakulatok, továbbá a katonai vezetés alá helyezett egyéb munkaszolgálatos összes ügyeinek intézését. A szerző köszöni Számvéber Norbert és Bonhardt Attila levéltárosoknak a 2011-ben kapott információt.

A KMOF-nek is beleszólása volt az egyetemi és főiskolai diákegyesületek 1939 óta tervezett átszervezésébe: a HM felé ismertette elképzeléseit, amelyben szerepelt, hogy ennek egész intézménye a HM hatáskörébe kellene, hogy átmenjen. Szeptemberben már intencióját, miszerint „a leventeintézmény keretében kellene a főiskolai ifjúságot bizonyos önálló szervezettel felruházni”, a HM elnöki osztálya is magáévá tette. A HM és a VKM azonban ezt a tervet elvetette. HIL I/116. Az ifjúság honvédelmi nevelésének és testnevelésének országos vezetője naplója, 1941. augusztus 30., 1941. szeptember 20.

¹⁵ A KMOF posztját Fábry Dániel 1940. február 29-én átadta Stemmer László ezredesnek. HIL Vezérkari Főnökség, 1939. 3387/Eln. A KMOF. ügykör átadásáról illetve átvételéről szóló jegyzőkönyv, 1940. február 19

¹⁶ [sz. n.]: Munkatáborok Magyarországon. *Bajtárs*, 1938. január 14., 4. o.

¹⁷ Munkaszolgálatos kézikönyv, 1940, 12. o.

¹⁸ Fábry, 1938, 1–22. FÁBRY Dániel: Munkaszolgálat. Budapest, [k. n.], 1938., E programfüzetben a kötelező munkaszolgálat öt funkcióját jelölte meg, amely részben ugyancsak egyezett az önkéntes rendszerekkel: nemzetvédelmi, erkölcsi nevelési, közegészségügyi, gazdasági, szociális és katonai funkciók.

hogy azonosak a fentebb említett, Imrédy miniszterelnöknek 1938 májusában megküldött jelentésével. Előadása már az új honvédelmi törvény beiktatása után született, de Fábryhoz hasonlóan nyomatékosan felhívta a figyelmet a német RAD, a Turul-munkaszolgálat, az abból kifejlődött EÖM és az EÖM-öt alapul vevő, kiteljesítő kötelező honvédelmi munkaszolgálat rendszere, működése és céljai közötti hasonlóságra. Szinay a kisegítő munkaszolgálatot és az EÖM-öt azzal is összekapcsolta, hogy voltaképpen a két szisztéma a „Magyar Nemzeti Munkaszolgálat” két ágát jelentik. Úgy sejtette azonban, hogy az EÖM működése hamarosan véget ér, midőn kijelentette: „Ezzel le is zártam az Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Önkéntes Nemzeti Munkaszolgálatát [sic!],¹⁹ mert már nyomába lépett a kötelező munkaszolgálat” A történelem szavat nem igazolta, Szinay mindenesetre részletekbe menően ismertette a kettő közötti összefüggéseket. Taglalta az EÖM táborrendszerét évről-évre fokozatosan kibővítő (1939-ben 4000 főt, 1945-ben 44 000 munkaszolgálatost foglalkoztató), de tartalmát lényegileg meg nem változtató kötelező munkaszolgálat tervezetét, amelyben zsidóellenes diszkrimináció nem bukkant fel. Érdekességként megemlíthető, hogy az EÖM táborelnevezéseinek hatására a kötelező munkaszolgálat körzetparancsnokságait a hét vezér neveiről kívánta elnevezni²⁰ Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy a két munkaszolgálatos rendszer vezetői azonos módon, egyértelműen és meggyőzően fejtették ki az önkéntes és kötelező szisztémák közti viszonyt. Az EÖM főparancsnoka a fenti, nyomtatásban napvilágot látott nagyívű előadása mellett további hét jelentést készített 1939 decemberében a VKM számára, amelyben egyebek mellett az EÖM és a kötelező munkaszolgálat viszonyát ismét górcső alá vette és a korábbiakkal megegyező megállapításokat tett.²¹

A két párhuzamos rendszer relációját erősítik a honvédelmi törvényjavaslat országgyűlési vitája során elhangzottak hozzászólások. Bartha Károly honvédelmi miniszter 1938. december 7-én nyújtotta be az országgyűlésben a törvényjavaslatot, egyúttal a bizottságoknak is megküldve véleményezésre. 1939. január 13-án terjesztette be az országgyűlésbe a véderő, közjogi, közigazgatási, közgazdasági, közlekedési és igazságügyi bizottság a jelentését a törvényjavaslatról. Ennek megfelelően módosították és a parlamenti tárgyalásra elsőként január 17-én került sor. Összesen 32 hozzászóló volt, akik közül csupán a két szociáldemokrata képviselő nyilvánított ellenvéleményt. A kormánypárti és szélsőjobboldali ellenzék azonban ünnepeelt és csupán néhányan nyilvánítottak tartalmi

¹⁹ Szinay, 1939, 26.

²⁰ SZINAY, 1939, 1–42.

²¹ MNL OL K 636 VKM 898. doboz, 61. tétel. Nemzeti Munkatáborok ügyei. 1937–1941. Szinay Béla főparancsnok jelentése, 1939., 5–17.

észrevételeket a benyújtott törvényjavaslatra. Ember Sándor képviselő szerint: „A munkaszolgálatnál már kísérleteztünk az elmúlt esztendőben. A főiskolai ifjúság igen szűk keretben megtette azt, hogy külföldi példák alapján önkéntes munkatáborok útján próbálta ennek az intézménynek Magyarországon való bevezetését is elősegíteni. Azok a kísérletek, amelyeket ezen a téren végeztek, teljes mértékben igazolták a várakozásokat és én nem tehetek mást, minthogy őszinte elismerésemet és köszönetemet fejezem ki a honvédelmi miniszter úrnak azért, hogy a törvényjavaslat megszerkesztésénél erre az intézményre tekintettel volt.” A törvény – folytatta Ember Sándor – nem zárja ki, hogy önkéntes egyetemi munkaszolgálat továbbra is létezzen, hiszen ezt indokolja a végtelen sok közmunka is, amely csupán magángazdaságokban nem képzelhető el.²² Mások kiemelték a Turul és az EÖM munkatáborainak úttörő szerepét, amely mintegy előképet adott a honvédelmi kötelező munkaszolgálat számára. Toperczer Ákosné azt szeretne volna elérni, ha a nők számára – a német RAD-hoz hasonlóan – kötelezővé teszik, mert az eljövendő totális háborúban a nők honvédelmi szerepe ugyancsak felértékelődik majd.²³ Toperczer érveit végül nem építették be a megszavazott törvénybe, amit 1939. február 15-én már a felsőház is (tizenöt semmitmondó hozzászólás után) módosítás nélkül fogadott el.²⁴

A törvényt szabályozó, március 10-én azonnali hatállyal kiadott 130/1939. Főpk. eln. sz. rendelet tervezete ugyancsak érintette a két munkaszolgálat viszonyát: „Nemzetnevelő feladattal bíró vagy a honvédségbe sorozott és kiképzési célokat szolgáló munkaszolgálat szerveztessék-e. A döntés az utóbbi mellett történt, de továbbra is fenntartotta és szükségesnek jelölte meg az Egyetemi és Főiskolai Munkaszolgálatot és ennek keretébe utalta a honvédelmi törvénynek a közérdekű munkaszolgálatot szabályozó 230. §-ában megjelölt önkéntes alapon fennálló női munkaszolgálatot is.”²⁵

A munkaszolgálat kötelezővé tételekor a zsidótörvények (1938: XIV. tc. és az 1939:IV: tc.) kellő háttérrel adtak ahhoz, hogy a Honvédelmi Minisztérium vezetői, osztályai megkezdjék „a zsidókérdésnek a hadseregben belüli megoldását”. Eljött az első lépés, hogy – felmenőiknek az 1848–1849. évi szabadságküzdélemben való részvételét, az első világháborús helytállásukat, áldozatukat figyelmen kívül hagyva – a törvény értelmében a zsidókat eltiltsák a fegyveres szolgálattól. A jogszabály és annak tartalma, megvalósulása ugyanakkor a kezdeti időszakban még egyáltalán nem irányult a zsidóság ellen.

²² Képviselőházi Napló, 1939, 372–377. o. (1939. január 20.)

²³ Képviselőházi Napló, 1939, 278–280. o. (1939. január 18.)

²⁴ Felsőházi Napló, 1935, 41–81. (1939. február 3–4.)

²⁵ MNL OL K 636 VKM 898. doboz, 61. tétel. Nemzeti Munkatáborok ügyei. 1937–1941. Szinay Béla főparancsnok jelentései, 1939., 10.

Ezt támasztja alá a vezérkari főnökség (HM, 1/a. osztály) 1939. márciusi osztályértekezletének jegyzőkönyve is. Itt ugyanis célként azt tűzték ki, hogy – a törvény 91. és 230.§-ai értelmében –, „bizonyos munkakiképzést” folytassanak. Az egész ülészak a munkaszolgálatot a szakmunkás- és munkáshiány pótlására látta hivatottnak azok számára, akik katonai szolgálatra alkalmatlanok. A felvetett terv szerint a mintegy 3000–5000 ilyen egyént valamilyen, három hónap időtartamú tömegmunkára (útépítés, vasút) vezényel, míg közülük a szakmunkásokat gyári szakmunkára osztanak be. Végül az 1.a osztály felszólította a 10. osztályt, hogy az alkalmatlanok statisztikáját foglalkozási ágak szerint ossza szét és bocsássa a Legfőbb Honvédelmi Tanács rendelkezésére, ez pedig készítsen el egy tervezetet a két munkaszolgálat pontos szabályozására és küldje meg az 1/a. osztálynak.²⁶ Az április 24-ei vezérkari értekezleten a közérdekű munkaszolgálat kiépítésének konkrét lépéseiről volt szó a miniszterelnökség előterjesztésének alapján. Ennek értelmében a munkaszolgálatosok három hónap „közérdekű munkaszolgálatra” kötelezendők. Munkaszolgálatra három hét kiképzés után 14 és 42 éves életkorú férfiak, valamint 16 és 42 életév közötti nők hívhatóak be. 6000 szakmunkás, 14000 tömegmunkás éves kiképzésével számoltak, amely arány esetleges háborús konfliktus idején 75000–250000 főre növelhető, ez esetben. Egy–három hét kiképzés nyomán a 14–42 éves férfiak és a 16–42 éves nők hívandók be. A HM alá besorolt KMOF alatt működő századokban, táborokban élő munkaszolgálatosoknak egyenruha és – az EÖM diákmunkásaival azonos – napi 20 fillér zsold járt. Felállítási költségként 2 200 000 pengővel számoltak, az első behívások idejét 1939. július 1-ben és október 1-ben határozták meg.²⁷ A tanácskozás (amelyen a VKM illetékeseinek nem volt hozzáfűznivalója) eredményeképpen készítette el a HM a munkaszolgálat általános elveit és megszervezésének mikéntjét szabályozó 5070/1939. ME. számú rendeletet.²⁸ 1939. július 1-én a HM elnöki osztálya utasítást adott, hogy Fábry Dániel tábornok elnöklete alatt július 13-án tartsanak értekezletet, amelyre a HM kéri az illetékes VKF osztályok vezetőinek megjelenését. Ez megtörtént, az elnöki osztály képviselője azt a benyomást szerezte, hogy az intézmény „még a kezdeti nehézségekkel küzd.” Fábry szerint „a közérdekű munkaszolgálatnak azok lesznek a tagjai, akik már belenyugodtak abba, sőt egyesek örömmel vették tudomásul, hogy katonai kötelezettségüknek nem kell eleget tenni. Ha ezeknek az egyéneknek, mint a kötelező

²⁶ HIL Vezérkari Főnökség 1939. 1/a. 3415/el. 519–522., 277/1237–1256. mikrofilm, Munkaszolgálat szabályozása. [o. n.]

²⁷ HIL Vezérkari Főnökség iratai, 1939. 1/a. 21488/el. 1–4. 277. Tanácskozás a kötelező munkaszolgálatról, és HIL Vezérkari Főnökség iratai, 1939. 1/a. 3959/el. 1–18. Tanácskozás a kötelező munkaszolgálatról. [o. n.]

²⁸ 5070/1839. HM. sz. rendelete a közérdekű munkaszolgálat szabályozása tárgyában (1939. május 12.). E rendeletet és a megelőző tervezetet és minisztertanácsi ülés jegyzőkönyvét idézi: Karsai, 1962, 64–71. o. (I. kötet)

munkaszolgálat tagjainak a felszerelése, elhelyezése, élelmezése, stb. nem üti meg a kívánt mértéket, akkor többet ártunk az ügynek, mint használunk, a honvédség ellenes érzületet ezekben az emberekben felkeltjük. A felszerelés, elhelyezés, élelmezés kérdése még sok kívánnivalót vet fel [...]” Pedig a július 13-ai értekezlet eldöntötte, hogy július 1-én az első turnus fel fog állni.²⁹ A megszervezéshez és lebonyolításhoz az elnöki osztály nyugállományú katonatiszteket és az EÖM tisztjeit vette igénybe.

A korabeli sajtó a két munkaszolgálatos rendszer összefüggéséről a fentiekkel rokon szellembe tudósított: ez a vélekedés politika orientációtól függetlenül az országos- és a lokális sajtóban egyaránt rendre felbukkant. Fontos megemlíteni Tarnói Kostyál Lászlónak az 1939 tavaszán napvilágot látott *Magyar munkaszolgálat* című könyvét. Az ekkor már a nemzetiszocialista mozgalomban is tevékenykedő szerző művében a Turul-munkaszolgálatát, az EÖM táborait és a kötelező honvédelmi munkaszolgálatot – egyebek mellett – közös nevezőre hozta: egyértelműen leszögezte, hogy a kötelező munkaszolgálat az előbbi kettőből fakadt, annak tulajdonképpen kiteljesedését jelenti, amely ugyancsak a vidám, közösségi társas élet színterévé válhat. Igaz ugyan, hogy az Imrédy-féle kötelező jellegű szervezetet nem tartotta megfelelőnek, hanem azt – ideológiai és szervezeti vonatkozásban egyaránt – határozottan a nemzetiszocialista RAD mintájára átalakítandónak jelölte meg s művében ennek az átalakításnak részletes, nemegyszer fantasztá elképzeléseivel állt elő.³⁰

Az 1940-ben kiadott, a kisegítő munkaszolgálat *Munkaszolgálatos Kézikönyv* egyenesen a rendes honvédségi kiképzéshez hasonlította mind az EÖM, mind pedig a kötelező munkaszolgálat szisztémáját, ezáltal felértékelve a munkaszolgálatos tábort. A munkából látható, hogy a megváltozott jogi és politikai viszonyok között a munkatáborozás tartalma az EÖM-höz képest lényegileg nem módosult: „A közérdekű munkaszolgálatra vonatkozó végrehajtási rendelet szerint a munkatábor katonailag szervezett munkasalakulat; a munkaszolgálati kötelezettségnek a kerete. A tábor (barakk, sátor, stb.) a zászlóalj otthona. Innen indul ki a napi élet és ide tér vissza. Hajnalhasadtával (kb. 5 órakor) megszólal az ébresztő. A pihenésből, nyugalomból egyszerre lüktető vérkeringés támad. A szokásos reggeli torna, tisztálkodás, valamint a körlet rendbe szedése, a szobarend helyreállítása után ott párolog a csajkában a friss meleg reggeli. A század hamarosan sorakozik és megindul munkahelyére. Alig emeli fel fejét a nap, máris keményen duzzadnak az izmok. Épül az Út!

²⁹ HIL Vezérkari Főnökség 1939. 1.a. 4038/el., 277/1305–1328. mikrofilm. Értekezlet a közérdekű munkaszolgálat tárgyában, 1–4. és HIL Vezérkari Főnökség 1939. 1.a. 4003/el., 277/1305–1328. mikrofilm.. Értekezlet a közérdekű munkaszolgálat tárgyában. 1–4.; HIL Vezérkari Főnökség 1939. 1. 4070/el., 277/1305–1328. mikrofilm. 1–5. Értekezlet a közérdekű munkaszolgálat tárgyában; HM Vezérkari Főnökség 1939. 1. 4109/el., 277/1305–1328. mikrofilm.. Értekezlet a közérdekű munkaszolgálat tárgyában, 1–5. o.

³⁰ THARNÓI, 1939., 1–64. o.

Forr a munka! Repülnek az órák és hamar itt a dél ideje. A századok egymásután vonulnak be körletükbe. Kihallgatás következik. Hamarosan felhangzik az ebédre hívó kürt szava. Majd egy-két óra pihenés, fürdés. A délutáni rövid munka után katonai kiképzés vagy fegyelmező gyakorlat, majd nemzetvédelmi előadás következik. Parancshirdetés és gyengélkedő vizsga s megkezdődik a szabadidő vacsoráig, illetve takarodóig. Mindenki a maga kénye-kedve szerint tölti el az idejét. Pihen, dolgozik, levelet ír vagy szórakozik. Így tagozódik a munkaszolgálatos egy napja. A vasárnapok és ünnepnapok természetesen eltérnek a hétköznapi ütemétől. A tábori istentisztelet áhítata, a nagy pihenés vagy kimenő felszabadító nyugalma, a tábortűz rőt lángja mellett felcsendülő dal jelentik a felejthetetlen változatosságot. [...] A munkaszolgálatosnak még a kemény, verejtékes munkában eltöltött napjai is telve vannak derűvel, vidámsággal, felejthetetlen élményekkel. A tábori élet a legegészségesebb férfiélet.” Aki 1939. május 17. előtt részt vett valamelyik EÖM-táborban, annak munkatábori idejét beszámították a közérdekű munkaszolgálatba, aki ezt követően vett részt, már nem.³¹

Az EÖM és a kötelező munkaszolgálat 1941-ig, Magyarország hadba lépéséig hozzávetőlegesen valóban ugyanazt az igényt elégítette ki,³² s ezt nem befolyásolta a gyengébbik nem önkéntes honvédelmi munkaszolgálatának megteremtése sem, amely a 16 éven felüli nőket 1940 decemberétől önkéntes alapon hadiüzemi munkára utalta.³³ A hasonlóság miatt a kezdeti időszakban előfordult, hogy a két intézményt összekeverte a sajtó.³⁴ 1939. július 15-én, illetve szeptember 20-án állították fel az első kötelező munkaszolgálatos zászlóaljakat (amelyek működését a törvény 230. §-a alapján kiadott 5070/1939. ME sz. rendelettel szabályozták) tíz településen (köztük Zamárdiban és Hódmezővásárhelyen),³⁵ az illetékes hadtestparancsnokságok alá beosztva. (Megjegyezzük, hogy a zászlóalj-struktúra szintén a német RAD-ben alkalmazott, területi egységek és Battalion-egységek magyar átültetésének minősíthető). Bartha honvédelmi miniszter június 27-én a korábbiakkal egybevetően kijelentette a hadtestparancsnokoknak: „C általában

³¹ Munkaszolgálatos kézikönyv, 1940. 112. o. [idézet], 116–117. o.

³² A felsőoktatási intézmények pedig ettől fogva minden év augusztus második felében ki kellett, hogy értesítsék a HM utasításaiban évről-évre megszabott korosztályok munkaszolgálatos tagjai számára a bevonulási kötelezettségüket (1939-ben az 1919-ben születetteket, 1944-ben az 1923-ban születetteket). A behívók listája a legtöbb egyetemi levéltárban hiányzik, töredékes. Legteljesebben itt található meg: PPTE HK KL Pázmány Péter Tudományegyetem, Hittudományi Kar, Dékáni Hivatal iratai. 66–67. doboz.

³³ 1940. évi 6.570. ME sz. rendelete a nők önkéntes honvédelmi munkájának szervezésével kapcsolatos végrehajtási rendelkezések megállapításáról (1940. 12. 15.). MRT 1940. III. k., 3303–3311.; A nők önkéntes honvédelmi munkájának szervezete tárgyában kibocsátott 1940. évi 1.080. ME sz. rendelet. MRT. 1940. I. k., 36–38.

³⁴ „A Közérdekű Önkéntes Munkaszolgálat [sic!] ünnepélyesen megkezdte a munkát.” *Magyar Újság* Képes Melléklete, 1939. augusztus 6., 2. o.

³⁵ HIL Vezérkari Főnökség 1939, 4148/Eln. 32 487/Eln. 10., 4. Közérdekű munkaszolgálatra való behívás.

egyrészt a nemzeti irányú nevelés, másrészt a közérdekű és közhasznú kiképzés és munka végzése, a honvédség szempontjából pedig honi munkás és üzemi alakulatok képzése [lesz].”³⁶ Bevonulási kötelezettség a 21. életévüket már igen, de 24. életévüket még nem betöltött, a rendes honvédségi szolgálatra alkalmatlannak nyilvánított fiatalokra vonatkozott: összesen hatezer főre. Az első csoport munkája augusztus 1-jén vette kezdetét Balatonzamárdiban és Makón, „ünnepélyes keretek között”, „Munkához!” felkiáltással. E két zászlóalj közhasznú munkát (mocsár-lecsapolás és földfeltöltés a terület termőföldre tétele érdekében),³⁷ a maradék hét viszont honvédelmi munkát végzett (üzemi hadiipari századot alakítottak belőlük és ilyen üzemeknél kaptak kiképzést és munkát). Látható, hogy a munkabeosztás azonos volt az EÖM munkafadataival, ami nem is csoda, hiszen az első közérdekű munkaszolgálatos zászlóaljakat az EÖM szervezte meg!³⁸ (Sőt, a zamárdi mocsári munkát a helyi főjegyző közbenjárására Szinay Béla már 1937-ben tervbe vette).³⁹ További összefüggést jelentett, hogy az EÖM korábbi tapasztalatai alapján a fiatalok, az ott szokásos lelkesítő dalokat énekelve vonultak be a táborokba.⁴⁰ A zamárdi táborban a következő nótát énekelték: „Csengjen a dal az ajkadon, lelked dala/Munkára lelkesítsen minden szava!/Csak az a nemzet lesz tettekben hős/Melynek minden fia bátor, erős!”⁴¹

A munkaszolgálat iránt megnyilvánuló ekkori általános lelkesedés közepette egy korabeli cikk megjegyezte, hogy a bevonulóknak a táborozás „különös örömet” kell, hogy jelentsen, mert azzal a tudattal hagyják el a táborokat, hogy ők is ugyanolyan nemzetvédő munkát végeznek, mint a katonák.⁴² Az EÖM és a közérdekű munkaszolgálat közötti összefüggéseket jelezte az is, hogy a IX. közérdekű munkaszolgálatos zászlóalj újságjának, a *Tábori Életnek* Tarnói Kostyál lett a főszerkesztője, nyilvánvalóan azért, hogy négy évre

³⁶ HIL Vezérkari Főnökség, 1939, 4167/Eln., 95 045.sz., 1. Közérdekű munkaszolgálat megindulása

³⁷ A 300 holdas zamárdi nádas lecsapolását a minisztertanács engedélyezte. A Fábry Dániellel kötött szerződés értelmében a község ennek fejében köteles gondoskodni az itt dolgozó ötszáz kisegítő „muszos” elhelyezéséről és étellemezéséről. A Cserkészszövetségtől kapott községi sátrakat és eszközöket használták, a táborhelyre pedig a tihanyi apátság biztosított területet szántódi birtokán. [sz. n.]: Az első kötelező munkaszolgálat a Balatonnál. *Balatoni Kurír*, 1939. július 27.; [o. n.]: Az első kötelező munkaszolgálat Somogyban. *Somogyi Újság*, 1939. július 29., 1. o.

³⁸ HIL HM 1940 eln. oszt. I. tétel, 49343. A M. Kir. Honvédelmi Minisztérium 1939. működése. Jelentés. 90–124. o.

³⁹ [sz.n.]: [c. n.]. *Balatoni Kurír*, 1937. június 9., 6. o.

⁴⁰ A vidám, de legalábbis semmi esetre sem nehéz, megalázó jellegű munkát leginkább a fotók érzékeltetik: az egyik képen Fábry Dániel látható, a „muszosok” pedig szürke ruhában, „M”-gallér megjelöléssel, lapáttal a kezükben vidáman dolgoznak, illetve fürdenek, pihennek. *Függetlenség*, Képes Melléklet, 1939. augusztus 6., 4–5. o.; *Nemzeti Újság*, Képes Melléklet, 1939. augusztus 20., 4–5. o.; *Vitézek Lapja* Képes Híradója, 1939. augusztus 11., 3. o.

⁴¹ [B. D.]: Háromholdnyi lápot töltöttek fel a munkaszolgálatosok. *Balatoni Kurír*, 1939. november 9., 3. o.

⁴² [sz. n.]: Megkezdődött a kötelező munkaszolgálat. hatezer fiatalember vonult be a három hónapos munkatáborokba. *Vásárhelyi Ifjúság*, 1939. július 17., 1. o. (A munka 1941 augusztusában ért véget). [sz. n.]: [c. n.]. *Balatoni Kurír*, 1941. augusztus 7., 3. o.

visszatekintő tapasztalatait a Honvédség használni tudja.⁴³ A szigetvári IV. tábori zászlóalj lapjának, a *Tábori Újság*nak pedig az EÖM jelmondata („Munkaszolgálat-Országépítés”) lett a jelszava, ami nem is csoda, hiszen a közérdekű munkaszolgálatot a honvédelmi tárca valóban az EÖM mintegy meghosszabbításaként, kötelező jellegű változataként értelmezte. Haidekker János hadnagy a *Tábori Újság* hasábjain megfogalmazott gondolatai mindezt jól érzékeltetik: „Tanulunk és dolgozunk, mert ép lélek csak ép testen lehet. Kedvvel is csinálják a fiatal emberek ezt az egyébként igen nehéz fizikai munkát, ami annál inkább bámulatos, mert hiszen ők katonai szolgálatra alkalmatlanoknak minősültek, tehát valami testi fogyatékoságuk, betegségük van. De hát nem azért szülte őket magyar anya, hogy megijedjenek a koránkeléstől, vagy csákányos, lapátos földmunkától. [...] Jó kezekben van a munkaszolgálat, jó munkát végeznek a fiúk, amely munkának ők is hasznát veszik majd, mert szigorú katonai rendben végzett munka jótékonyan fog hatni lelkületükre és testi fejlődésükre egyaránt.”⁴⁴ Az országépítés-metaphora, illetve az EÖM-jelmondat használata a kötelező rendszerű „muszos” egységeknél egyébként még 1940-ben is közkedvelt fordulatnak bizonyult. A técsői központú V. zászlóalj *Tábori Újság* című írógéppel sokszorosított periodikájában 1940 tavaszán az egyik tiszt írásában a következőképpen fogalmazott: „és te munkaszolgálatos, ki értéktelen embernek képzelted magad eddig, beláthatod, épp oly hasznos polgára vagy országodnak, mint mások. Beöltöztél, letetted az esküt, fegyelem alatt élsz, egyszóval katona vagy. Hasznos, dolgozó katonája e szegény országnak. Ne gondold, hogy különbség van közted és fegyveres társaid között. Nincs! Egyik országot épít, a másik fegyverrel védi hazáját. Melyik fontosabb, senki sem tudja.”⁴⁵ A makói VII. közérdekű zászlóalj ugyancsak hasoncímű periodikája – amelyet 1939–1940-ben még honvédtisztek és munkaszolgálatosok közösen szerkesztettek és írtak – pedig az EÖM célkitűzéseit ültette át saját maga számára: „És most itt él egymás mellett a falu és a város ifjúsága egy nagy családban. Szolgálunk és dolgozunk különböző képességekkel, de egyforma hűséggel és szolgálatkészséggel. Igyekszünk egymás értékeit meglátni és megbecsülni, hogy visszatérve a polgári életbe, munkásai, katonái lehessünk egy, a mainál harmonikusabb, az összetartozandóság érzetét jobban átérző társadalmi szellem kialakulásának.”⁴⁶

Tarnói Kostyál László még egy kísérletet tett, hogy a munkaszolgálat világában tényezővé válhasson: 1940 júliusában kérelemmel fordult a Közérdekű Munkaszolgálat

⁴³ E kiadvány [OSzK H 62.742] és a többi *Tábori Újság* csak az Országos Széchényi Könyvtárban lelhető fel, ott is töredékesen. A következőkben ezért jelzem, éppen melyikre utalok.

⁴⁴ Haidekker János: A legújabb magyar honvédsereg. *Tábori Újság*, 1939/4–5., 1. [OSzK H.20.673.]

⁴⁵ Beinschrott József: Egy év után...! *Tábori Újság*, 1940/3., 1.[OSzK H 20.674.]

⁴⁶ Schneider István: A munkaszolgálat. *Tábori Újság*, 1939. [o. n.] [OSzK H.20.672.]

Országos Felügyelőjéhez, hogy engedélyezze egy központilag összefogott közérdekű munkaszolgálatos újság előállítását s a szerkesztési munkálatokkal őt bízva meg. A HM illetékes osztályai megtárgyalták a kérdést és eleinte támogatással kecsegtették Tarnóit. Ő kérelmét azzal indokolta, hogy újságíróként, ráadásul az egyik zászlóalj újságjának szerkesztőjeként s amellet jogászként dolgozik, továbbá „elévülhetetlen érdemeit a munkaszolgálat megalakításában” (ezzel is párhuzamot vonva a Turul és a közérdekű munkaszolgálat között), érdemileg pedig azért, hogy „különösen a vezetők és alárendeltek közötti lelki összhang, egészséges közszellem kialakításával és a munkaszolgálatosok föllelkesítésével nagymértékben mozdítja elő a munkaszolgálat egészséges nevelő hatását és a teljesítőkészség, a munkakedv emelésével a gazdasági eredményességet is fokozza. [...] E lapon keresztül a szellem fegyvereivel a magyar munkaszolgálat ügyét és a honvédelmet kívánom szolgálni azáltal, hogy a munkaszolgálatosok ezrei, akik önzetlenül dolgoznak a haza javára, ne tekintsék legszentebb kötelességüket rideg kényszernek, hanem ébredjenek az általuk végzett mű népszerűségének tudatára és valóban lelkesedjenek a vezetők is a munkaszolgálatért.” Tarnói hajlandó lett volna 5000 pengő saját tőkéit инвестálni a lapindításba. Tervei szerint a havilap kiadója a KMOF lett volna. A HM elnöksége és a KMOF azonban októberben meggondolta magát, mivel felmerült, hogy a munkaszolgálatot a jövőben a honvédségi kötelékből kiszorított zsidók munkavégzései terepe lesz, s ehhez a sajtóhírverés „jelenlegi viszonyok között [...] nem időszerű.”⁴⁷ A szituáció később odáig fajult, hogy az EÖM egyre inkább, 1941-től egyértelműen igyekezett távolságot tartani s megkülönböztetni magát a közérdekű (és kisegítő) zsidó munkaszolgálat szervezetétől. A kocka tehát fordult, immár a szervezeti-ideológiai különválás lett fontossá. Tárczay-Felicides Román, a VKM testnevelési- és sportügyi osztályfőnöke 1943. májusi jelentésében már egyenesen oda konkludált, hogy „[a] munkaszolgálat elnevezés az egyetemi ifjak önérzetét sérti, mert munkaszolgálat alatt a zsidó munkaszolgálatot értik. Új elnevezést kell találni [az EÖM helyett], mert ezzel az elnevezéssel tényleg nem működhet eredményesen az egyetemi ifjak önkéntes munkaszolgálat[a], vagy hasonló. A női egyetemi munkaszolgálat ügyében pedig sürgősen össze kell hívni egy értekezletet.”⁴⁸ Új megnevezésre végül nem került sor, bizonyára azért sem, mert ekkor az EÖM és a kötelező munkaszolgálat vezetése már merőben új utakon járt.

⁴⁷ HIL 1940 eln. oszt. II. tétel, 36531. Munkaszolgálatos folyóirat megindítása, 1–9. o.

⁴⁸ HIL I/116. Az ifjúság honvédelmi nevelésének és testnevelésének országos vezetője naplója, 1943. május 18., 3. o.

Nem állítjuk tehát, hogy az 1939-es honvédelmi törvénycikkkel felállított munkaszolgálatnak, amely 1940 nyarától, de különösen az ország háborúba történő aktív bekapcsolódásától, az ország politikai irányvonala jobbra tolódásának hatására kifejezetten a zsidók ellen irányult, egyenes előzménye lett volna az egyetemi munkaszolgálat, de azt igen, hogy határozott előképeként mintául szolgált.

A kérdést érdemes tágabb összefüggésekben is megvizsgálnunk. Elsősorban a náci Németország hatására az 1930-es évek közepétől új típusú szélsőjobbaldali pártok és mozgalmak jelentek meg Magyarországon, amelyek az évtized végére komoly politikai erővé, az 1939-es országgyűlési választásokon a legnagyobb ellenzéki tényezővé váltak. Bár e pártok eszmeileg néhány vonatkozásban különböztek egymástól, ideológiájuk egyik fontos szeletében, az antiszemitizmusban azonosak voltak.⁴⁹ A Darányi-kormánynak már 1937-ben számot kellett vetni azzal, hogy amennyiben a Nemzeti Egység Pártja továbbra is hatalmon kíván maradni, ki kell elégítenie a megerősödött zsidóellenes szavazóbázist. Az 1938-1941 közötti, Adolf Hitler akaratából megtörtént területi revízió egyik következményeként ugyancsak a „zsidó kártyához” nyúltak a kormányzatok. Mindezt szolgálta a Darányi által előkészített, Imrédy Béla miniszterelnök által elfogadott első zsidótörvény, majd pedig a Teleki Pál-kormányhoz kötődő második zsidótörvény, amelyet a következő, háborús években további, immár nürnbergi jellegű faji törvények követtek. E jogszabályok mind lyukat ütöttek a zsidók addigi jogegyenlőségén és több tízezer, zsidónak minősített lakost fosztottak meg egzisztenciájától.⁵⁰ A másodrendű állampolgárokká süllyesztett magyar zsidóság elleni fajvédelmi harc terepe lett a munkaszolgálat intézménye is. A fentiekben ismertetett, a munkaszolgálatot a katonaságra alkalmatlan keresztény lakosok békés fizikai munkájaként jellemezhető katonapolitikai felfogás a kötelező honvédelmi munkaszolgálat tekintetében fokozatosan megváltozott. Ennek első jeleként a nácibarát Werth Henrik vezérkari főnök átirata már 1940. április 18-án egyértelműen zsidóellenes célokat tartalmazott. „A zsidókérdést a politikai vonaltól függetlenül, a honvédségen belül adminisztratív úton, radikálisan és sürgősen meg kell oldani”. Ugyancsak kimondta, hogy a zsidókat ott kell a hadseregben felhasználni, ahol véres veszteségek a legnagyobbak. A továbbiakban a valósággá vált törekvéséről értesülünk: „zsidónak minősülő személy semmiféle katonai kedvezményben nem részesülhet, zsidó nem lehet tartalékos tiszt, altiszt vagy tisztas.”⁵¹

⁴⁹ Lásd legújabban: Paksa, 2013.

⁵⁰ Lásd legújabban, kritikával: Ungváry, 2012.

⁵¹ Braham, 2015, 297. o.

1940 őszétől a kötelező munkaszolgálatosoknak nemcsak megítélése, de valós élethelyzete is véglegesen megváltozott, mivel a honvédelmi tárca felismerte a lehetőséget, hogy az akkor már törvényekkel is megkülönböztetett zsidó (vagy a jogszabályok szerint annak minősülő) állampolgárok férfitagjainak munkaerejét a munkaszolgálatban katonai célokra könnyen kiaknázhajja. 18 és 42 év közötti zsidónak minősülő férfi katonai rendes honvédségi szolgálat helyett köteles volt honvédségi kisegítő munkaszolgálatra bevonulni. A résztvevők munkatáborokban dolgoztak, a zsidók kezdetben nemzetiszín, később sárga (a kikeresztelkedett, de a hatályos törvények értelmében zsidónak minősülő keresztények fehér színű) megkülönböztető karszalagot voltak kötelesek hordani. A századoknak eleinte három típusa volt: 1. tábori (vegyes) századok: megbízható zsidók részére; 2. különleges munkaszázadok: nemzethűség szempontjából megbízhatatlan zsidóknak, illetve köztörvényes bűnözők számára; 3. nemzetiségi munkaszázadok. Számuk időnként megnövekedett (1940-ban 60 db., később tovább nőtt), míg 1939 és 1943 között évente 10–20000 fő körül mozgott az összlétszám, 1944-re pedig 63 000 főre emelkedett. 1940. július 17-én már 60 különleges (zsidó) munkásszázad létezéséről van adat. A katonai vezetés ezt a számot – rövid idő alatt – 90–100-ra tervezte emelni. Az 1940. augusztusi szabályozás következményeként a munkaképes zsidókat tábori munkásszázadokba, az idősebb és rosszabb egészségügyi állapotban lévőket pedig honi, kisegítő munkaszolgálatos századokba sorozták be három hónapos turnusokra. Egy-egy munkásszázad létszámát 250 főben maximálták, később, újabb átszervezéssel különböző katonai, hadiipari feladatok teljesítésére kisegítő (zsidó), katonai (nemzetiségi) és különleges (politikai) munkásszázadokat állítottak fel. A Vezérkari Főnökség több tervezetet készített, ezek célja a honvédség hivatalos állományának „radikális zsidótlanítása” volt. Tétélesen rendelkeztek a politikailag megbízhatatlan, a nemzetiségi és az egészségügyi okokból be nem vonultathatónak minősült személyek munkaszolgálatáról is. Magyarország háborúba lépését követően egy sor diszkriminatív jogi intézkedést hoztak, amelyek megnehezítették a munkaszolgálatosok mindennapjait. 1941-ben tíz munkaszolgálatos zászlóalj megszervezését írták elő. A munkaszolgálat teljesítésére a hátszágban, vagy a határon túl, hadműveleti területen, akár az arcvonalban kerülhetett sor. A behívottakat nemzethűség, megbízhatóság szempontjából is minősítették, elkülönítették. A zsidók hadkötelezettségének törvényi szabályozását 1942 júliusában hirdették ki (1942: XIV. tc.), amelynek értelmében zsidók nem lehettek levették, nem teljesíthettek fegyveres szolgálatot, csak „kisegítő szolgálatot”, amely „sem magyar emberhez, sem keresztény gondolkodásban felnőtt fiatalokhoz nem méltó. Ez a megfogalmazás mutatja, hogy a kezdeti szakaszhoz viszonyítva a kötelező munkaszolgálat tartalma immár minden szegmensében

gyökeresen eltért, amelynek nyomán az EÖM-mel való tartalmi és eszmei kapcsolat véglegesen megszűnt.

Az EÖM 1944 tavaszáig állt fent, ekkor rendeleti úton megszüntette a kultuszminiszter. Sorkatonai behívót nem kapó egyetemistákat ugyanakkor a nyár folyamán kötelező munkaszolgálatra rendelte: ők ettől fogva a fővárosban székelő M. kir. Honvéd Erődítési Parancsnokság alá tartoztak és őszig erdélyi falvak végeztek további erődítési munkát. Céljai a háború utánra elavultak, egy bukott rendszer részeseként és a feloszlott Turul Szövetség termékeként a múltba süllyedt. Érdekes módon azonban néhány vonásában (a tábor és a munkavégzés jellegét tekintve) meglepő hasonlóságot mutat a Kádár-rendszer KISZ-építőtáboraival, és bár nem állítható, hogy bármilyen vonatkozásban előképült szolgált volna, mégis mindkét szisztéma egy adott történeti időszak reális problémáira adott adekvát válasznak tekinthető.

Irodalom és rövidítések

Braham, 2015.

BRAHAM, Randolph L., *A népiértés politikája. A holokauszt Magyarországon.* I–II. Budapest: Park, 2015. ISBN: 979-963-676-522-4

Fábry, 1938, 1–22.

FÁBRY Dániel: *Munkaszolgálat.* Budapest: [k. n.], 1938.

Felsőházi Napló, 1935.

Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett országgyűlés nyomtatványai. Felsőház-Napló. IV. kötet. Budapest, Athenaeum, 1939.

HIL

Hadtörténeti Intézet Levéltára

Karsai, 1962.

„Fegyvertelen álltak az aknamezőkön...” Dokumentumok a munkaszolgálat történetéhez Magyarországon. I–II. Szerk. KARSAI Elek. Budapest, Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete, 1962.

Képviselőházi napló, 1938.

Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett Országgyűlés nyomtatványai. Képviselőház-Napló. XVIII. kötet. Budapest, Athenaeum, 1938. [ISBN nélkül]

Képviselőházi napló, 1939.

Az 1939. évi június hó 10-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója. XXI. kötet., Budapest, Athenaeum, 1939.

MNL MOL
Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

Munkaszolgálatos kézikönyv, 1940.

Munkaszolgálatos kézikönyv. Szerk. Dr. BEREZNAI Aurél, FEHÉR Tibor és ifj. KOSTYÁL István közreműködésével. Budapest: Magyar Cserkészek Gazdasági és Kiadó Szövetkezet, 1940.

Paksa, 2013.

PAKSA Rudolf, *Magyar nemzetiszocialisták: Az 1930-as évek új szélsőjobboldali mozgalma, pártjai, politikusai, sajtója.* Budapest: MTA BTK TTI-Osiris, 2013. ISBN: 978-963-276-232-6

[o. n.]

oldalszám nélkül

OSzK

Országos Széchényi Könyvtár, Budapest

Szécsényi, 2016.

SZÉCSÉNYI András: *A korszellem hálójában. Az egyetemi munkaszolgálat rendszere, működése és nemzetközi beágyazottsága Magyarországon (1935-1944).* Budapest: Gondolat, 2016. ISBN: 979 963 693 683 9

[sz. n.]

szerző nélkül; szerkesztő nélkül

Szinay, 1939.

SZINAY Béla: *Magyar Nemzeti munkaszolgálat.* Budapest: Magyar Királyi Állami Nyomda, 1939.

Tájékoztató, 1939.

Az Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Önkéntes Nemzeti Munkaszolgálatára Főparancsnokságának Tájékoztatója 1939. [sz. n.]. Budapest: Kiadja a Turul Sajtóvállalat, 1939.

Tharnói, 1939

THARNÓI [Kostyál] László: *Magyar munkaszolgálat. Munkatáborok a magyar nép és föld szolgálatában.* Budapest: Turul, 1939. [ISBN nélkül]

Ungváry, 2012.

UNGVÁRY Krisztián: *A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon.* Budapest-Pécs: OSzK-Jelenkor, 2012.

Sajtó

Balaton Kurír, 1939. június 9., július 27., november 9.

Dunántúli Hírlap, 1938. augusztus 7

Felsőmagyarországi Reggeli Hírlap, 1939. július 14.

Függetlenség, Képes Melléklet, 1939. augusztus 6., 4–5. o.
Nemzeti Újság, Képes Melléklet, 1939. augusztus 20., 4–5. o
Somogyi Újság, 1939. július 29.
Vitézek Lapja Képes Híradója, 1939. augusztus 11., 3. o.
Zalai Hírlap, 1938. augusztus 6.
Tábori Újság, 1939/4–5., 1. [OSzK H.20.673.]
Tábori Újság, 1940/3., 1.[OSzK H 20.674.]
Tábori Újság, 1939. [o. n.] [OSzK H.20.672.]